
A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

CONCHA GYŐZŐ

A konzervatív és a liberális elv*

Az újkor, még szabatosabban a XIX. század történetírásának, állam- és társadalomtudományának, a történelem szereplőinek oly gyakran használt e két szava még mindig határozatlan, bizonytalan tartalmat foglal össze. Nem igazi fogalom, nem konceptus. Elmosódó határú, kétes színű, ismeretlen anyagú folt inkább az emberi lélek képzettábláján.

Miért? Talán az emberi jelenségek, erők nagy tömegénél, bizonyalmainál fogva, melyeknek két irányát jelezni akarják.

Az emberi elme azonban hasonló összetett jelenségek okát is meg tudta fogni és szóval ki tudta fejezni.

Az ok a külszínhez, az egyszer adott elnevezésnek, szónak be-tűjéhez, a fenntartáshoz, a haladáshoz, a szabadsághoz való gyermekes tapadás.

Azután a képtelen gondolat, hogy a két elvet lehet egymásra való viszonyítás nélkül, külön-külön megállapítani.

Aki a jobb- és a baloldalt a test nélkül akarná megmagyarázni, melyhez kapcsolva vannak, nevetségessé válna.

Pedig ezt teszi a közkeletű felfogás, mely a konzervatív elvet egyszerűen a meglévő fenntartásában, a liberálist a változtatásban s ennek útján az egyén és a köz haladásában látja.

A konzervatív elv e szerint a mozdulatlanság, a liberális a szüntelen változtatás, az anarchia. Csupa képtelenség, mely képtelenségre az emberi társadalmak itt-ott ideig-óráig vete-medhetnek, de melyek tartósan nem elégítik ki az emberi szükségleteket.

* A közölt részlet A konzervatív és a liberális elv címet viselő írás első két fejezete, amely teljes terjedelmében Concha Győző *Hatvan év tudományos mozgalmi között* című tanulmánykötetében (520-539.o.), az MTA kiadásában jelent meg 1935-ben, Budapesten. (A szerző életrajza 2001/4. számunkban olvasható)

A fölszínes, a képtelen gondolat egyik oka, hogy a két elvet elszakítják attól a jelenségcsoporttól, melyre mindegyik vonatkozik, attól a testtől, melynek különböző, de nélkülözhetetlen oldalai. A másik ok, hogy nem keresik, minek a fenntartásáról, minek a haladásáról, minek a szabadságáról van szó.

E jelenségcsoport, e test az emberi társadalom, ennek legélesebb profilú, egyik alakulata: a nemzet, a maga állami és társadalmi valóságában.

A nemzet azonban mindkét valóságában micsoda? Egyének kapcsolata, együttműködése, sőt igazi nemzet bizonyos fokig az egyének lelki egybeolvadása.

Nemzetet nem képzelhetünk el egyének nélkül, de ezek összekapcsolása, együttműködése, sőt bizonyos fokú egybeolvadása nélkül sem.

A nemzetek azonban nem méhrajok, sem hangyabolyok, hanem érző, tudatos, cselekvő egészek, de ilyenek alkotó elemeik, részeik az egyének is, akik e kapcsolatot megértik, ez együttműködést végzik, s a nemzetegészhez, ennek sajátos szelleméhez ragaszkodnak, vele áldozatkészségük által egybefolyanak, mint önegyéniségüknek alapjához, betetőzőjéhez, biztosítójához, sőt az egyéni nyomor, ínség végső fokán annak fenntartójához.

A konzervatív és liberális szavakkal ennek az egésznek és részeinek viszonyát akarja kifejezni az emberi gondolat. Amit elmulaszt, elsősorban annak a vizsgálata, mi tesz több külön lényt, dolgot egy egész részévé, mi a résznek viszonya az egészhez.

Résszé azáltal lesz egy lény, egy dolog, ha máshoz kapcsolódik, vele együttműködik, neki magát alárendeli, s ezzel egy új dolog, új lény, az egész létrejöttének okozójává lesz.

Résszé levése azonban nem jelenti egyéniségének megsemmisülését. Ahol a dolog, a lény külön egyénisége a kapcsolat, az együttműködés által minőségében teljesen megsemmisül, ott a dolog, a lény részéről a már csak mennyiségileg lehet szó, mint a liszt, a kovászból és a vízből alakult kenyér egy karéjáról. A rész ellenben mindig valami minőségileg különöst, egyéni jelenti egy egészben.

A nemzetegészben a rész az öntudatos egyén, akinek más egyénnel egyazon állami és társadalmi célja mellett megmarad a maga, ezzel az összccéllal megférő egyéni lelki és külső világa.

Így a nemzet életéhez, növekedéséhez, hatalmához, haladásához szükséges az egyének alárendelése úgy állami, mint társadalmi tekintetben. Az egyén életéhez, lelki, külső világának önállóságához pedig függetlensége, fölzsabadítása a nemzet állami és társadalmi nyomása alól, amennyiben ez az egésznek a létét, erejét, haladását, szabadságát nem akadályozza.

A közkeletű gondolkodás másik mulasztása, hogy nem ad magának eléggé számot, mi is az, aminek vagy akinek fenntartásáról, mi is az, aminek vagy akinek változásáról, haladásáról, szabadságáról beszél.

Tudósok, államférfiak elütik e súlyos problémát a rend és a szabadság összeegyeztetésének üres frázisával. Mert hisz éppen az a nagy ismeretlen, mi a rend, mi a szabadság?

A könyvek, a fűszeresbolt rendje-e a könyvespolcokon, a fűszerüzletben? A quadrille, a csata élő, de előre tervezett rendje, avagy az államnak, a társadalomnak szintén élő, de előre csak részben, a külső felületen kitervezett, alapjában belsőleg az emberi javak és munkák megoszlásán megforduló rendje-e? Szóval a milliók spontán kooperációjából előálló, egységes élet-e? Aztán ha már élő, mozgó rend, miből tevődik össze, mik azok a dolgok, lények cselekvések, mi azok kapcsolata, mely által belőlük, egymásra hatásuk által közös, sőt egységes élet fakad.

S másként vagyunk-e a szabadsággal? Hatalom-e a szabadság, vagy üres mentesség a hatalomtól? S ha hatalom, bármi, vagy csak mi lehet a tartalma, a célja? S aztán kinek a szabadságáról beszélünk? A nemzetéről-e, mint osztatlan egészről, egységről? Avagy az egyénről-e, mint az egész részéről, a politikai jogokkal felruházott polgárról, vagy a tulajdon dolgai, lelkiismerete, egzisztenciájának megalapítása, fenntartása fölött önrendelkező hatalommal felruházott emberről?

A francia nemzet mint egész XIV. Lajos, I., III. Napóleon alatt volt-e szabadabb a nemzetek társaságában vagy köztársasági formája alatt?

A magyar mint ember II. József alatt lett-e szabadabb, vagy előtte és utána 40 évig?

A köztársasági francia polgár megtartotta-e emberi szabadságát?

Arisztotelésztől Eötvösig mily különbözők a feleletek arra a kérdésre: mi a szabadság? Mert a szabadságnak sem hatalmi, sem célbeli oldalát, sem a személyt, akinek szabadságáról szó van, sem mindez oldalainak kapcsolatát számba nem veszik.

Ily bonyolult jelenségnek ellentétes főirányait a közkeletű felfogás a fenntartás s a változás, a maradás s a haladás, zsarnokság s a szabadság elemezetlen, határozatlan, annyira vitás képzetével akarja meghatározni, az emberiség életének hullámmozgását végső gyökereiben világosságba helyezni.

Továbbá a felsorolt jelenségeket, úm. fenntartás, változás, haladás, szabadság, társadalom, egyén, egész, rész, a részek viszonya, rendje, hatalom, hatalomtól való mentesség a közkeletű felfogás oly tárgyilagos, szoros értelemben veszi, mint akár a természeti világnak kérelhetetlen törvények szerint lefolyó tárgyilagos tüneményeit.

Ezzel az észjárással szemben ismét, midőn konzervatív és liberális szólamait alkalmazza, e jelenségeknek az emberi értelemben, értelemben véghez menő szubjektív tükröződéseit, ezeknek vágyban és akaratban rájuk való visszahatását helyezi egyidejűleg előtérbe, sőt a leggyakrabban amazok tárgyilagos erejéről egészen megfélekezve, az egyéni lélek érzelmei, értel-

mi számításai, vágyai, szenvedélyei, akarásai által akarja azok mozgását, életét az emberi világban megérteni.

Ész és szív, hit és tudás, tekintély, hagyomány és előítéletmentes szabad gondolkodás, csökönység és elhamarkodás, hidegvér és fellobbanás, elfogultság és pártatlanság, szenvedélyes gyűlölet és józan számítás, buta, vak vagy jól megfontolt önzés, mindenkit keblére ölelő altruizmus és kérlelhetetlen egoizmus: az egyéni psziché e sokféle tüneteinek válnak egyszerre az emberi élet közületi jelenségeinek magyarázóivá, amit kifogásolni nem is lehet, hisz azok tárgyilagos tényezők, csak az egyéni pszichén keresztül elevenednek meg és hozzák létre a nemzetek állami és társadalmi, az emberiség nemzetközi életét.

A lesiklás a gondolat útjáról a fantázia ösvényeire ott kezdődik, midőn az egyéni psziché tüneteiből akarja a gondolat a konzervatív és a liberális elv tartalmát, foglalatját, célját megállapítani, holott a psziché tünetényeit tartalma határozza meg, nem azok emezt. Folytatódik azután, midőn a magyarázni kívánt két irány egyikére aggatja az emberi psziché a jó, a másikra a rossz tulajdonságait, ami egészen önkényesen történik.

A lesiklás még erősebb lesz, midőn az emberi közületek fennállásában, haladásában, szabadságában az egyiket elégségesnek gondolja, a másikat fölöslegesnek nyilvánítja, megfélekedve, hogy közület egyének nélkül, ezek közület nélkül még nem léteztek s az egyik elv a két tényezőt egyaránt nem szolgálhatja. Legjobban lesiklik végül a gondolat, midőn az egyiket merő önzésnek, a másikat merő önzetlenségnek hiszi.

A két elv egyikének fölényére bizonyos korban a nemzetnek nagyobb szüksége lehet, mint a másikára. Széchenyi idejében az egyének millióinak kellett utat nyitni, a néhány százezer kiváltságos egyén mellett, a 70-es és 80-as években, a mindennek egyéni szabad verseny korában ellenkezőleg, szövetkezeti, testületi, sőt állami kapcsolatokkal lehetett és kellett volna az egyéneket egybetartani, összekapcsolni, hogy az erősebb egyének az államproklamálta „szabad vásár” oltalma alatt a gyöngéket le ne igázzák, tönkre ne juttassák, az országból ki ne túrják.

Szóval a két elv egyikének fölénye a nemzet szempontjából adott korban lehet jó is, kevésbé jó is, sőt rossz is. Nem szabad azonban a nemzet e két irányát az egyes egyén önzése vagy önzetlensége szempontjából meghatározni, mert ez az egyesnek a morál, a vallás legfőbb elvével való összhangzásán, amaz a nemzetre, mint egészre jónak vagy rossznak különbségén fordul meg.

És így beállhat gyakran, hogy az egyes a nemzetre a jót egyéni önzésből vagy ismét önzetlenségéből kívánja, de lehet megfordítva is. Az egyéneket összetartó konzervatív elv folyamánya: az állami felsőbbség, a nemzeti kohézió minden egyént korlátoz, ámde e korlátozás kielégíti sokak önzését, összeesik vele az államban, a nemzeti közületben elfoglalt állásuk következtében, másokét erősen megtámadja.

Mihelyt azonban az állami, a nemzeti létet alapjában megrendíti külellenség vagy belső anarchia, a vezetők nagyobb önzetlensége kétségtelen, ha bátran síkraszállnak, mert nemcsak egyéni állásaik, hanem az állami, a nemzeti létben objektívált ideális javakért áldozzák fel mindenüket.

E javak értékének tudata nem hat át minden rendbelit egyenlően, az állami, a nemzeti értékek tudatos védelmére a szorultabb helyzetűeknél ennél fogva nehezebb számítani, csak egyéni létük veszélyeztetése, tehát önzés vezeti őket elsősorban, s csak amennyiben a rendezett állami létnek, a nemzet fennállásának megsejtése ösztönzi őket áldozatra, válik önzetlenné a konzervatív zászló alatti küzdelmük.

A társadalomban, az anyagi és szellemi javaknak e nagy munkahelyében és raktárában a társadalmi hatalom, befolyás, tekintély egybefoglaló erejét, a személynek, kik ezek birtokában vannak s a tőlük függőknek viselkedését a morál mérlegére helyezve a két irány az önzésnek és az önzetlenségnek analóg lengéseit mutatja.

Az egyéni élet megszorításait, korlátait, saját egyéni érdeke ellenében, önzetlenül ostromolhatja a liberális elvhez képest az egyes, s ezeknek egész osztálya, mint Széchenyi s vele a nemeség vezetői, amíg a birtoktalanok törekvése a korlátok megszüntetésére nyilván nem önzetlenségből, hanem egyéni érdekből, egy egész osztály közös egyéni érdekéből fakad.

Amint azonban az egyéni szabadság teljes jogi uralomra jutásával az egyéni értelem, akaraterő, élelmesség és szívósság tényleges különbségei a nagybirtok, a nagytőke, a politikai pártvezetés alakjában hatásukat erősen éreztetik, az egyéni érdek – megint nem a személyes érdeket, hanem az egész csoport érdekét ért meg – a verseny megszorítását, a gyengébbek védelmét, konzervatív ellenhatásokat, korlátokat követel a liberális irány fékezésére. Sőt végkövetelményként fölállítja az egyéni érdekek teljes uralma nevében az egyéni tulajdonságnak, a szabad munkának a megszüntetését, a javak és a munka szocializálását, az egyéneknek oly egységes, szigorú kényszer melletti vezetését, hogy a regulatív állami s a produktív társadalmi funkciók egybeolvadjanak, vagy mint e törekvés hiszi, a társadalmi egyenlőség az államot fölöslegessé tegye, mert az államban nem lát mást, mint az egyéni tulajdonon, szabad munkán, versenyen alapuló tőkének, vagyonnak a védőkarját a nagy többség elnyomóját a kevés vagyonos érdekében.

A szocialista gondolkodás a nemzetek életének ily berendezkedésében az egyénnek, az egyéni érdekeknek, az önzésnek egyenlő, senkitől áldozatot nem kívánó legteljesebb, hisz minden egyént felölelő közös, kommunista győzelmét látja. Mert a kommunista vaskényszer lehetetlenné fogja tenni egyes emberek kiemelkedését, a többi rovására kiváltságok szerzését s a szocialista gúzsok széttépését. Könnyőrületre, szeretetre, áldo-

zatra nem lesz többé szükség, az egyenlő önzés fölöslegessé teszi őket az egyenlőség igazságosságával.

Nemcsak az anyagi és a szellemi javakból kisajátítottak, de azok sem, akiknek helyzete az egyéni szabadság, tulajdon megsemmisítésével tárgyilag javul, azok sem fogják mindannyian a szocialista kaszárnyaélet boldogságában az emberi élet végső magaslatát fölismerni.

Lesznek önzetlen, szellemi anarchisták, akik minden szellemi összetartó fék elleni előítéllettel kezdik meg a szocialista szervezet konzervatív elvét támadni. Lesznek, akik az egyéniség teremtető erejének szeretetétől hevítve, az önálló egyéniségnek kockázatos sorsától vissza nem ijedve, biztosított egzisztenciájuk érdekével ellentétben liberális zászló alatt az egyéni szabadság nevében harcra fognak kelni a szocialista berendezésű társadalmi szerkezetnek vaskapcsai ellen, az emberi méltóság, az önrendelkezést az emberi élet fontos vidékein megkövetelő egyéni szabadság, az erkölcs nevében, mely egyéni szabadság hiányában, a szocialista jellegű konzervatív berendezés alatt kiforgattnak jellegéből és lelki erő, lelki parancs helyett mechanikus nyomással, gépi szerkezeti erővé, merő drillé válna.

Mi lehet az oka annak, hogy az egyén a nemzetre rosszat egyéni önzetlenségből kívánja?

Nyilván a tévedés, az értelem hiánya, melynél fogva az egyén a saját javát sem bírja fölismerni. Mennyivel nehezebb annak az eldöntése, mi lesz az egész nemzetnek javára? Nem elég itt az egyén áldozatkészsége, önzetlensége, morális jó intenciója, a pártolt, kívánt rendezés a legvésebb lehet az egészre.

Nem szükséges magyarázni, mi az oka annak, hogy az egyéni önzés a nemzetre a rosszat kívánja. Ugyan itt is közrejátsszik a tévedés, midőn az adó, a jövedék megcsonkítását sok, a társadalomban igazságos, önzetlen ember erkölcsileg kifogás alá nem esőnek tekint, de mégis legtöbbször nem a tévedés, hanem a tudatos önzés az igazi ok, mely élvezni akarja az államnyújtotta javakat, anélkül, hogy az államot viszont szolgálna.

Teljes meddőségét annak a vitának, mely a konzervatív és liberális irányok értékét az önzés és az önzetlenség erkölcsi kánonával akarja lemérni, legjobban a nagy emberi érdekcsoportoknak tiszta szemlélete mutatja.

Államban és társadalomban nagy érdekcsoportok küzdelme folyik, melyet mindenekelőtt e csoportok érdeke éleszt s hoz diadalra vagy vereségre.

Egyházi, világi agrár, merkantil, értelmiségi érdek, gazdagok, módosok, szegény emberek, nyomorgók, nagy-, közép-, kisbirtokosok, cselédek, napszámosok, gyárosok, iparosok, mesteremberek, munkások érdeke az önzés, nem az önzetlenség fegyvereivel harcol egymással. Ebbe az érdekharcba különbséget csak az hozhat, vajon a harc az érdekek kölcsönösségének elismerésével vagy egyoldalúságával folytatatik-e? Vajon a nem-

zetre, mint sajátos szellemű javak birtokosára, forrására, mint sajátos jellembeli, értelmi, művészi, gazdasági tényezőre a többi nemzet társaságában egy bizonyos időben melyik érdekcsoportnak lehet időbeli nagyobb értéke. E részben független, főleg állami intézmények, mint pl. az érdekek fölött álló, se konzervatív, se liberális elvhez nem kötött királyság, mérséklőleg hatnak az önző irányokra.

Az önzetlenség ugyanis e nagy csoportok küzdelmeiben csak kivételes.

A nemzeti lét nagy perceiben beállhat köztük a fegyverszünet, sőt egyiknek vagy másiknak önzetlen áldozatkészsége, rendszeren azonban az önzetlenség nem egy egész csoportot vezet, hanem ennek egyes tagjait a morál egyéni sugallatára, a vallási intézmények szelídítő erejével.

II.

A konzervatív és a liberális elv vetekeése a pálmáért, vajon melyik szolgálja jobban a nemzetet, egyenesen meddő lesz, midőn azok értelmét elcsavarja a közkeletű felfogás azáltal, hogy a betűhöz ragaszkodva, a konzervatív elvet a fennálló fenntartásába, a liberálist a változásba, a haladásba, a fejlődésbe helyezi.

Eljárásának nevetséges voltát egyszerű példa mutatja. A liberális irány ugyanis, ha az egyéni szabadság elvét az állam és a társadalom berendezésében, minden téren, család, gazdaság, házasság, sajtó, vallás terén keresztülvitte, mereven konzervatívává válik, mert a liberális természetesen mindenáron fenntartani, konzerválni kívánja. Az egyéni szabadság elvét a vallás, a házasságügy, kisbirtok, kisipar területén megszüntetni kívánó keresztény néppártunk ellenben mivel változtatást, a régi állapotról visszatérést akart, betű szerint tehát liberális lett volna. Ugyancsak liberális lenne az egyéni tulajdonra, szabad egyéni versenyre alapított polgári, társadalmi szerkezetet gyökerestül megváltoztató szocialista társadalom elve, mely a kollektív tulajdonnal, minden vagyonnak mind a gazdasági, mind a szellemi munka szocializálásával az egyéni szabadságot csírájában megfojtaná és a szervezeti berendezéseivel, az embert élete minden pontján kényszerítő szabályaival, hivatalaival még jobban gúzsba kötné, mint a kasztszerkezet a maga leszármazási elvével, de mivel változtatna, reformálna, liberálisnak kellene betű szerint minősíteni.

A konzervatív és liberális irányokkal a nemzetek életének végső okait, erőit akarta mindig megfogni az emberi gondolkodás. Nyilvánvaló azonban, hogy az állandóság, fenntartás vagy változás, haladás külső és határozatlan, mert azok célját, viszonyát meg nem jelölő képzetekkel, az ész és a szív pszichikus jelenségeivel se mélyre hatolni, se világosan beszélni nem lehet.

A szenvedély, a fantázia, a boncoló ész egyaránt dolgozik mindkét irányban.

Innen van, hogy a konzervatív elvet a maradisággal, a múltnak, a történeti hagyományok oktan tiszteletével, a fejlődés, az újítás elnyomásával a liberálist a rombolással, a múltban kipróbált igazság helyett egy fantasztikus jövő imádatával, merő racionalizmussal azonosították.

Anglia XIX. századi története ékesszólóan beszél a konzervatív elvnek azonossága ellen a mozdulatlansággal, s bizonyítja, hogy az nem egyszerűen a múlthoz tapadás, maradiság, bizonyítja azonban azt is, hogy nemcsak egybetartani bírja az egyéneket, de nekik, ha az egésznek java kívánja, szabad utat is bír nyitni s vele a haladásnak szolgálni.

Peel és Disraeli nevéhez fűződnek az angol konzervatív elvnek nevezetes, haladó etapjai. Az elsőhöz, hogy a legkiemelkedőbb csúcsait említsem, a katolikus emancipációja, a gabonavámok megszüntetése, a másodikéhoz a szavazatjog 1867-i reformja, a saját háztartáshoz kötött szavazatjog, a munkás elem megnyerése a konzervatív iránynak.

A két elvet illető előítéletek fölött nincs mit csodálkozni, ha a két elvnek csupán szétszedett alkotóelemeit vesszük, s ezeket az immanens cél nélkül tekintjük, melynek valósulásán mind-egyik, bár különböző módon, az elv aktuális exponenseinek gyakran világos öntudata nélkül, dolgozik.

Mi is ez a mindkét elvre álló egyetlen cél? Az emberek megférést, koegzisztenciáját és együttműködését biztosítani, hogy a mindenkori vallás és erkölcs által meghatározott egyetemes emberi és nemzeti különvöltük ne csak biztosítassék, de magasabb fokra is emelkedjék, vagy egyenesen a nagy magyar *vates*-szel szólva: „Az emberiségnek egy nemzetét megtartani, sajátosságait... kifejtteni s így végcéljához, az emberiség földicsóításához vezetni...”

A konzervatív elv összetartja az egyéneket, hogy megférjenek, hogy együttműködjenek osztatlan különös nemzeti szellemenben. A liberális az igaz, szép és jó egyetemes emberi gondolatának sajátosan árnyalt nemzeti körén belül megadja az egyéneknek az önérzetükhöz, erkölcsi szabadságukhoz és felelősségükhöz nélkülözhetetlen szabad teret, s vele az egész, a nemzetgazdasági, értelmi, művészi, vallási, erkölcsi erőinek fokozását megóvjva, konzerválja az egyénnek, mint mikrokozmosznak az egészen belül az öncélúságát.

Az egyik elv azonban fölteszi a másiknak viszonylagos érvényesülését. E föltétel nélkül lesz a konzervatívból maradiság, mozdulatlanság, reakció, a liberálisból radikális rombolás, az egyén szuverenitása, mind a belső morál, mind a külső társadalmi viselkedés körében. Ott amoralizmus, itt anarchia.

Mik a konzervatív elv összetartó kapcsolai? Állami intézmények, vagyis a személyek, akik által az intézmények életet nyer-

nek, monarchikus és köztársasági fejedelmek, parlamentek, kormányok, hatóságok, ezek segédszervei, a honvédelmi és belvédelmi karhatalmi közegek. Nem kevésbé ily kapcsok a társadalmi hatalmak, úm. a vallás, az egyházak, a tudomány, az irodalom, a különböző vagyonok koncentrált tömegeinek, a gazdasági vállalkozóknak új szükségleteket egyedül, vagy a régieket jobban kielégíteni bíró fölénye a kisebb vagyonok, a szükségleteikre nézve vállalkozókra utaltak fölött, az egyes életpályájuk, az agrárok, az iparosok, a merkantilok, a bankosok, az intelligencia sokféle formájú testületei, az egyes életpályák nagy tömegeinek ereje a kisebb számot magukban foglaló másfoglalkozásúak fölött és természetesen azok a személyek, akiknek vezetése által az állami intézményekhez hasonlító társadalmi csoportok hatalmak akcióképessé válnak.

A konzervatív elv kapcsolja egybe az egyéneket az államnak az általános jó végett létező, legfőbb irányzó közületébe, éppen úgy, amint a konzervatív elv nyit utat a társadalom sokféle alakulatai, csoportjai által az egyéneknek, hogy anyagi és szellemi produktív munkájukat, általa egzisztenciájukat biztosítsák, s egymást különböző javaik, különböző munkájuk által mentül teljesebben kiszolgálják.

Amint azonban az egyéneknek ezek az állami és társadalmi kapcsolatokból származó korlátozásai, szóval a közrend sem a nemzet általános, sem az egyének közös társadalmi javára nem szolgálnak, hanem csak azoknak a személyeknek külön javára, akik az állami intézményekben és a társadalmi hatalmakban vezetnek, a konzervatív elv elveszti a létjogát, a maradiság elvévé lesz, a kapcsok, az általuk alakult közrend maga a cél ellen dolgoznak, mely miatt létesültek, vagyis a nemzet általános, az egyének közös társadalmi java ellen, egyszerűen a konzervatív irány reakcióvá válik a nemzeti és társadalmi lét célja ellen. A konzervatív elv ugyanis ily helyzetben a másik elvnek, a liberálisnak viszonylagos értékét is megtagadta, mert egyáltalán nem dolgozik a nemzet és a társadalom egyéneiért, hanem csak az állami intézményekben, a társadalmi hatalmakban vezetéshez jutottakért. Ezzel azonban megszűnt a konzervatív, vagyis az általános és közös jó érdekében összetartó lenni, nem bírja többé az egyéneket hazafias érzésüknek, érdekeik józan mérlegelésének lelki kapcsaival, csakis nyers erővel összetartani, reakció lett a közélet céljai ellen.

Előidézhetheti a konzervatív elvnek mássá, reakcióvá változását az emberi közületek végső alapjai, vagyis az egyetemes embernek vallási és erkölcsi, a nemzetinek sajátos külső, esztétikai, jogi mibenléte felől fennálló érzés és gondolategység megbomlása az egy közülethez tartozók egyénei között.

Így keletkezik a nemzeti, a vallási, a laikus reakció folyamata a konzervatív elvből, melyről alkalmasabb a liberális elvnek radikálissá válásáról szólni.

Mi szüli a liberális elv metamorfózisát, az egyéni szabadság, egyéni érvényesülés éppen olyan nélkülözhetetlen elvének elfajulását, aminőnek a közrendjéből folyó konzervatív elv bizonyult? Szüli az egyének közéletének kapcsait jelentő konzervatív elv viszonylagos jogosultságának is a megtagadása.

Az egyént kiszakítva a válthatatlan kötelékekből, melyek sajátos emberi voltánál fogva nemzetéhez, egyetemes emberi voltánál, emberi megélhetésénél fogva ennek társadalmához kapcsolják, ez egyénnek arra természettség nélkül követeli az állami intézményekben, a társadalmi hatalmakban elhelyezkedését. Holott ezek az intézmények éppen azért alkottatnak, e társadalmi csoportok azért jönnek önként létre, bennük az illetők azért nyernek mások fölött hatalmat, mert az egyének természetes egyenlőtlenségüknél fogva okvetlenül egymás által való kiegészülésre szorulnak, s értelmi, erkölcsi különbségeik következtében az emberi koegzisztenciának, kooperációnak, a közrendnek követelményeit nem minden egyén bírja egyformán jól teljesíteni.

A liberális elv elfajulása abban áll tehát, hogy az egyéneket összekötő állami intézményeket, társadalmi hatalmakat, a közrendet, sem a nemzeti általános, sem a társadalmi közös jó, hanem erre való tekintet nélkül tisztán az egyének egyenlő java eszközének tekinti.

Az intézményeknek, a társadalmi hatalmaknak az egyéni egyenlőség szerint, minden szelekció nélküli ilyen ellátása vezetőkkel az állami és társadalmi kapcsolat felfordulásához vezet, mert akik az egyéneket egybekapcsolni, nekik szükségleteik fedezésében szolgálni lennének hivatva, arra képtelenek. Vagyis a liberális iránynak a konzervatív elvre való tekintet nélküli megvalósítása reakció nemzeti és társadalmi kapcsolat célja ellen. Csak azért nem ennek hívják, mert a reakció neve le van foglalva, hasonló eredményű, de oda más úton érő irányra, a konzervatív elv elfajulására s radikálisnak hivatik. Onnét ez elnevezése, mert az egyenlőség elvének alkalmazása az állami és társadalmi kapcsolatokban működni hivatott személyek meghatározásánál kitépi, széttepi az állami és társadalmi rend gyökereit.

Mi ugyanis a közrend gyökere? A számtalan egyén munkájának összekapcsolása általános és közös céljaikra. E kapcsolást az állami intézmények, a társadalmi hatalmak vezetői teljesítik, amiből az ő fölérendelésük, a többiek alárendelése, a közrend következik. Ahol e vezetők nem arra valók, ott hiányzik az összefűző, életet fenntartó gyökér, s a nemzet országló és társadalmi kapcsolata, mint a gyökerében megtámadott, gutaütött fa, életét veszti, atomjaira bomlik, anarchiába esik.

Van a radikalizmusnak más oka is. Ez az embereket egy nemzetbe, egy társadalomba összefoglalni alkalmas közös nemzeti, vallási, erkölcsi világnézet hiánya. A nemzeti és világpolgári, a

vallási és laikus irányok, egy nemzet hegemoniája más nép vagy népek fölött, egyik valláshoz tartozóknak uralma a más vallásúak fölött is szülnek radikalizmust, de amint fentebb jeleztük, lehetnek a konzervatív elv elfajulásának okai is. A megfelekezés két harci ellentétbortá bontja az előbb egy egészet alkotó egyéneket, akik az egyéni önzésnek csoporttá fokozott erejével az egyik felekezeti egyénei részére foglalnak le mindent, ami az egésznek szolgálatára van rendelve.

Eredményeiben egyezik az ily megfelekezés a radikalizmus előbbi fájával, összeomlásra vezet, de vezethet az egyik fél, az egyik nemzet, az egyik vallás, az egyik osztály vagy rend uralmára, a másik szolgálatára, melyből mindenikre szomorú eredmények következnek.

A két elv egymás nélkül, a mindegyiknek alapul szolgáló, csak más eszközökkel megvalósuló cél tekintetbevétele nélkül a fejtegetett abszurdumokra vezet.

Hasonló az eredmény, ha a két irányt tápláló pszichikus forrásokat, a nyugalom s a mozgás utáni vágyat, a hagyomány és az újítás kedvelését, a történelem alakulataihoz való ragaszkodást s a történelmi kényszer nyűge alól az időtlen örökkévalóságba menekvést, az észet és a szívet, a számító értelmet és a csapongó fantáziát, a hitet s a bíráló értelmet tesszük a két irány ismertető jegyév s nem mindenekfölött, elsősorban a tárgyilagosságot államokban és társadalomban, melyek e pszichikus jelenségeket kiváltják. Nem is szólva arról, a történelem mily alakulatai, a legutóbbi, a legrégebbi vagy a közbülsőkert van-e a hevülés? Minő hagyományok, minő fantázia, minő hit, minő szív, minő értelem van a kérdésben?

Vita nélkül elfogadhatni ugyan, hogy a két elvnek tárgyi elemeihez természet szerint csatlakoznak határozott lelkiállapotok, s megfordítva, az egyéni lélek szubjektív habitusa kedvez az állam és a társadalom egyik irányzó elvének s hajlamos a megfelelő állapotokra.

De csak a szabad államok mozgató erőire nézve kezdetleges német tudomány Rohmertől kezdve Bluntschlin át Stüllichig – megfegyverezve Stein L.-ről – gondolhatta, hogy e szubjektív tényezőkkel világgossá teheti ezeket az elveket.

Ugyanebben a hibában leledzik a mi történetírásunk és publicisztikánk.

Csattanóan bizonyítja a hitre és az értelemre, a hagyományra és az újításra, a mozdulatlanlanságra és a fejlődésre nézve a kereszténység kétezer éves története, mennyire nem lehet az egyházszervezeti változásokat sem e tényezőkkel, s a belőlük származtatott konzervatív vagy liberális elvekkel magyarázni.

Az egyén fölött álló tekintélyen nyugszik minden hitközség, vallási társulat.

Az egyéniség ereje szüli a hitújításokat, szakadásokat, hogy egy új, más tekintély alá helyezze az egyest, nem a bíráló érte-

lem egyeduraságának, hanem ez új hit tekintélyének érdekében. Az értelemnek, a szabadgondolkodásnak, a laicizmusnak merev szembehelyezkedése a vallásos hittel, napjaink végletes ellentéte dacára kivételes az egyéni hitbéli szükségleteknek egyénfölötti tekintélyre alapítása, ettől várt kielégítése a rendes.

A protestáns keresztyénység az egyház, a hagyomány tekintélye helyett egyedül a szentírásra hivatkozik. Ertelmi, racionalista fegyverzete mellett mégis a hitbéli sugallatnak, az isteni kegyelemnek az egyes fölött nagyobb hatalmát ismeri, mint a katolikus, mely a protestáns keresztyénségnek hitbéli érzületével, hitbéli megvilágosodásával erős racionalista gondolatépítetet helyez szembe.

A változatlan katolikus egyház a fejlődés hatalmas menetét mutatja, kezdetétől a mai napig. A hitújító protestáns a kezdethez való visszatérés elve alapján áll. Amily tudatos amannál az V. századbéli Lerinai Vincétől Newman kardinálisig az elvében rejülő fejlődés, éppen olyan emennél a meggyőződés a kezdetleges állapothoz való regresszus szükségéről. Amíg azonban az első hagyományt a szentírással egyenlő tekintélyűnek tartja, utóbbi ezt tőle megtagadja.

És ha a hit tartalmára a katolikus egyház az egyéni választást, ítéletet végképpen kizárja, mily számtalan utat enged annak gyakorlására az egyéniségnek közös és magán istentiszteletében, az evangéliumi tanácsok által társulatában, szerzeteiben.

A keresztyénység vallási szervezkedésének kétezzer éves folyamata átvezet bennünket világi közalakulatainak megértéséhez s e részben az angol fejlemények különösen fölvilágosítók, mert az emberi közélet két sarkelvének egymást folyton ellensúlyozó, bonyolódott erejét mutatják.

Világosabb mindenestre a francia történelem, mert a két elv végeredményét kézzelfoghatóan mutatja, amennyiben élethálharcai időleg az egyik teljes leveretésével végződnek. De e nagyszerű harcok legyöngítik a nemzetet számban s ha nem is gazdasági, bizonyára erkölcsi, szellemi erőiben. Míg a két elvnek időleg majd az egyik, majd a másik javára ingadozó egyensúlya minden irányban megóvja, neveli az angol nemzettestet, annak mindennemű erőit, sőt az amerikaiban testvérm nemzetet formál ki magából.

Ha akkor vizsgáljuk az angol életet, mikor azt ennek konzervatív és liberális elve már nemcsak ösztönszerűleg irányítja, hanem mikor nagy csoportok lelkében tudatosá válik, bizonyos, hogy az egyéniség liberális, keletkezésekor a whignek hívtott elve benső vallásosság alapjára helyezkedve követeli a királyi hatalom, a püspöki szerkezetű protestáns államegyház kötelékeinek tágítását. Az 1689-i nagy fordulat, bármennyire vezette is létrehozóit az egyéniség védelmének érdeke vallási és világi tekintetben, nem rontotta le se a királyi hatalmat, se a

püspöki anglikán egyházat, ellenkezőleg utóbbit a whigek által is gyűlölt katolikusok elleni radikális, kényszerítő törvények fenntartása által egyenesen erősítette, de erősítette leginkább azért, hogy a whigek mögött álló nem püspöki szerkezetű protestánsok részére nem követelt jogegyenlőséget se a király vállalására, se a lordok házában egyházi előjáróinak üléseire, se az államegyház dús vagyonában való részesedésre nézve. A királyi hatalom átment ugyan a parlamentre és a kormányra, de az egyén fölötti ereje állandóbb, biztosabb lett, az államegyház pedig 300 éve adja meg az angolságnak lelki alap-típusát.

A liberális angol irány nem vallásellenes, sőt az állami élet liberálisai közt vallási téren az anglikán egyház oly oszlopait találhatni, mint aminő a XIX. század legnagyobb liberális vezére, Gladstone volt. Mint az anglikán egyház fanatikus szószólója kezdte pályáját, hogy az ír katolikusok politikai felszabadításának kísérletével végezze. A politikai liberalizmus bölcsője, Anglia erősebben megőrizte keresztyén jellegét, mint Európa más államai.

A liberális elv mindig mint komplementuma a konzervatív elvnek tarthatja fönn magát, amint annak erejét, érvényét teljesen, végleg meg akarja szüntetni, elváltozik, megmásul. Áll ez az egyházi szervezetekre is. A protestáns egyházban is az egyéni szabad bírálat liberális elve csak addig állhat fenn, amíg az egyház legfőbb hitcikkeivel kiegyenlíthetetlen ellentétbe nem jön. Mert ha azokról tudomást venni nem, komplementumában, az egyházban megmaradni mégis akar, szintén elváltozik, másá lesz, ami az egyház feloszlására, új vallási társulásokra vezet.

Az egyéni értelem, észre támaszkodó liberális elv az állami életre vonatkozólag is megfeledezhetik komplementer jellegéről, amennyiben a tekintély elvén nyugvó vallásnak, hitnek az állami és társadalmi rendben való, bárminő hatását kizárni s ezáltal azt, mint a konzervatív elvnek rendszerint egyik legfőbb támaszát letörni iparkodik. Ily módon lesz a liberális elv radikálissá, kizárva az állami és társadalmi intézményekből a vallásos lelkületűeket, a polgárok többségét oly jogi és kultúrai szabályzatok alá hajtva, melyek benső vallásos meggyőződésükkel szöges ellentétben állanak.

A megmásult, radikálissá változott liberális elv a hitet, a vallást egyáltalán nem ismeri el az emberi közélet tényezőjének, onnét kizárja, helyébe az értelmet, az észet helyezi, s a hitet, amennyire bírja, az egyéni élet körére szorítja. Ezzel pedig az ember oly szükséglete elől zárkózik el, melyet ész, értelem nem bírnak fedezni, mely szükséglet az állami és a társadalmi rend útján is kíván direkt vagy indirekt kielégülést, hiszen ezeket a hit körébe eső viszonyokat is érinti a külső koegzisztencia és a kooperáció szempontjából.

Ez a radikális elvben rejlő reakció az emberi közületnek nem csak békéje, hanem fennállása ellen.

Végigtekintve a nemzetek állami életén, számtalan, kaleidoszkópszerű változatait találni a szubjektív, fizikai tényezőknek, melyek a konzervatív és liberális elveket, valamint reakciós és radikális elfajulásait éltetik, táplálják.

Csak a liberális elvet élteti-e a fantázia, nem találjuk-e azt a monarchia konzervatív elvű intézménye, a király személye, a szent korona vagy a nem is konzervatív, hanem igazában reakciós marxista társadalmi berendezkedés kommunizmusa irányában is? Nincs-e mindegyiknek oly szuggesztív ereje is, melyet az egyének lelkéből merít? Csak a szinte kötetlen, igen kevés szertartású protestáns kultuszban van-e benső, szubjektív hit vagy a kötött, gazdag szertartású katolikusban is? A konzervatív elv a múltra támaszkodik, ennek legújabb megjelelése a szocialista tervezetekben szintén a múlttal, a Mír, a földközösség ősi rendszerével érvel, csakúgy, mint a radikális Rousseau a maga polgári, mert az egyéni tulajdont megtartó demokráciáját egy ősi állapottal igazolja. De még a liberális sem néz mindig a jövőbe. Nemcsak bírálati tárgya, mintájává is lehet. Als Adam grub und Eva spann, wer war da wohl ein Edelmann?

A rideg, bíráló értelem a liberális elvek leghathatósabb fegyvere, de vajon hiányzik-e az a közélet kapcsait, rendjét kiszámítani akaró, csak a hagyományt tisztelőnek, az ösztönszerűhöz ragaszkodóknak, nem racionalista indokokra, hanem hitbeli és romantikus sugallatokra hallgatónak kikiáltott konzervatív elvben? A reakció kimagaslóbb újkori teoretikusa, Bonald éppen úgy a „politique et morale experimentelle” racionalista álláspontjára helyezkedik, mint ahogy a konzervatív Taine, vagy a monarchia legújabb francia előharcosa, Maurras (*L'enquête sur la monarchie*) és követője Galéot (*Les systèmes sociaux* 1917.). És ha Széchenyi alaphangja romantikus, szentimentális és voluntarista, mert szerinte „a nemzeti érzés a haladó port félistenné magasítja” vagy (*Hitel*, 1830 161.l.) „zendítsd meg a nemzeti dal gyászúrjait... Berzsényivel elsírom elégiámat” (*Kelet Népe* 1841. 11.l.) vagy „egyedül az erény... oka néhány nemzet gigászi felemelkedésének” vagy „a keresztény vallás zavartalan forrásán megtisztult erkölcs jó ma a legegészségesebb, mert leghosszabb életidőt ígérő feneke a nemzetiségnek” (*Hitel*, 1830. 169. l.) számtalan ilyen megszólalása mellett erősen intellektualista is. Az erény, a polgári, a keresztyén erkölcs a nemzetinek szinte imádata mellett a „felvilágosított emberi elme” (*Kelet Népe* 73. l.), a „kiművelt emberfő” (uo. 178. l.), az annyit sürgetett „közértelmesség”, a drasztikusan nacionalista „tanács”, melynek veleje, hogy „hazánkban mindenkinek... gyomra, feje és erszénye ne legyen üres.” (*Hitel* 253. l.), egész módszerének Benthaméhez hasonlító, okoskodó utilitárius jel-

lege irányelveiben túlnyomónak mutatják az értelmi elemet s annak alaphangját erősen tompítják.

Konzervatív elvét nem a múltnak fenntartásába helyezve, hanem a jövő alakításába, természetesen meg kell-e még nem létező jövő lehetőség értelmi erővel mutatni. „Concentrice vigyük a dolgot, ne excentrice” (Hitel XIX. 1.). „A nemzetiség alatt fekszik még a koncentráció” (Hitel 171. 1.). Ezek Széchenyi elvének minden érzéstől, erkőlctől elkülönített racionalista elemekre utalnak. Erősen értelmi okokkal kénytelen dolgozni, midőn az egyéneket múlttól különböző módon egybetartani, koncentrálni hivatott új elvét, a magyarság és emberség emelésének, fejlesztésének alapját el akarja fogadtatni.

Igen, változtatni akar, de midőn a fennálló kötelékeket megbontani akarja, az egyes új „törvényi” és társadalmi kapcsokkal köti össze, az új egész és elemeinek, a letűnt helyére lépő, a leendő Magyarország kapcsait mindenekfölött szigorú, értelmi okoskodással kénytelen megértetni.

Hírvágy, bírvágy az egyéni psziché erős mozgatóit. Vajon melyik elvnek a forrásai, járuléka?

Elég egyikükre, mint kézzelfoghatóra, a bírvágyra, a saját, a külön tulajdon szeretetére utalni annak bizonyítékául, hogy ugyanegy szubjektív tényező mint válhatik az ellenkező elvek hordozójává. Az egyéni vagyon, tulajdon s a velejáró egyéni szabadság utáni vágy volt a birtok és a tulajdonmegkötöttség elleni küzdelemnek, a liberális iránynak egyik fő mozgatója. A valódi tulajdon tárgyi, nagyságbeli különbségei azonban ellenkező irányba terelik a vágyat. A nagyvagyonra vonatkozó tulajdon tényleges hatalma, a nagytőke sem érezve magát a szabad verseny által fenyegetve, sőt abban hatalma kifejtésének legerősebb eszközére ismerve, a liberális irány hívének marad, míg a kisvagyon a verseny korlátozásában látja a társadalmi kooperáció igazságos rendjét s kapcsokat keres a forgalom, az örökjog, a munka terén. A nagyvagyon, a nagytőke, a kapitalizmus liberális marad, a kisvagyon konzervatívvá válik.

Ide-oda forgatva a konzervatív és a liberális elvek foglatatát, amint azt a történelem színpadán az emberek oly sokféleképpen látták, nem maradt fenn semmi bizonyos. Vizsgálva tápláló lelki forrásait, alighanem sikerült megállapítanom, mennyire nem mondhatja ez elvek egyike sem kizárólag magáénak a múltat vagy a jövőt, a hagyományt vagy az újítást, az észet vagy a szívet, s mennyire hamis úton jár publicisztikánk, midőn történelmünk két vezéralakjának, Széchenyinek konzervatív és Kossuthnak liberális elvét az ész és a szív, a józanság és a fantázia, a mérséklet és a szenvedély szubjektív jelenségeire vezeti vissza.

De a *Kelet Népében*, a *Politikai programtöredékekben* a szívnek, a fantáziának, a szenvedélynek, a „kebel Istenének” semmi része nincs? S viszont Kossuth közgazdasági, szociális terveiből az ész, a józanság, a mérték egészen kiszorult?

Éppen így nem lehet a modort, a tapintatot, a taktikát, e szintén lelki jelenségeket az egyik vagy a másik elv velejárójának tekinteni. A konzervatív elvhez tapadó erőtudat és a fölényesség, a liberálisból fakadó agresszív lendület egyaránt elveszthetik az adott helyzet követelte mértéküket. Rossz taktikát egyenlően követhetnek. Ha Kossuthé rossz volt elve szubjektív támaszai, érzelmi elemei felhasználása tekintetében, Széchenyié abban, hogy a nemzet rendjei, osztályai fölé emelkedve Mózesként akarta a nemzet életét minden irányban, a gazdasági, a szellemi, az erkölcsi, az országlás terén vezetni, anélkül, hogy elveit a nemzet több lényeges érdeke körül csoportosuló polgártársaira tekintettel, módosulásnak kitenni, szóval párthoz csatlakozni, pártot alkotni hajlandó lett volna. A két vezér taktikai hibájának nyilván nincs köze azok elvének stratégiai értékéhez. Nem is taktikájukban volt a fő baj. Stratégiájuk volt rossz. Kossuthé, midőn a nemzeti hagyománnyal összhangban, amint azt Kölcsey naplójában megőrizte, a kormányt úgy kezelte bírálataiban, mintha annak sohasem lehetne igaza s e felfogást még az Apponyi-kormány mellé álló konzervatív pártra is átvitte. Széchenyié, midőn nem akart se a liberális elvnek konzervatív, se a konzervatív elvnek liberális komplementuma lenni, midőn tiszta, önzetlen honszerelme, mindent átfogó elméje tudatában, e szinte királyi magaslatáról nem akart egy pártig de leszállni. Nála e stratégiai hiba összeesett a taktikaival. Csapatok nélkül indult a támadásra, párok fölött álló létére szenvedéllyel, gúnynyal, élccel főképp az ellenzéket támadta vezérében, Kossuthban és „értük hevült, miattuk megszakadt szíve” szorongását, nem az alkotmányos küzdelem kipróbált útját, módját követte, midőn imádott nemzetének merész nekiiramodását látta.

Mi marad eredménynek a két elv értelmére? Eredményül marad, hogy az ember kétlaki lény. Közéletet és egyéni magánéletet él. Az emberi életnek két tárgyi tényezője van. Egyik az egyén, a magába vonuló egyes emberi lény, a másik az egyes emberek kapcsolatából, sőt egybeolvadásából előálló köz, az összlény. Ennek igényét a konzervatív, amazét a liberális erő foglalja magában, s mindenik az egyesek tudta, akarata nélkül is természeti törvény kényszerével hat az emberi élet alakulására. Ahol pedig az egyiknek ereje gyengül, beáll az emberi élet hanyatlása.

A konzervatív elv az egyeseket összetartja, helyüket kijelöli, együttműködésüket biztosítja, szóval a köznek életrendjét nézi mindenekelőtt, hogy az idők folyamán változó, de több nemzedéket lelkesítő egységes eszmény megvalósuljon, a közös szükségletek a köznek életrendje által kielégülést találjanak.

A liberális elv ez eszmény határai között oly közrendet kíván, amely az egyénnek az uralkodó eszmény, a közrend sérelme nélkül, az emberi élet kijelölt körében teljes uralmat, teljes egyéni szabadságot enged.

Konzervatív és liberális elv egy lényegnek két tüneménye. A köz rendjében kifejeződő egyetemes emberinek és sajátos nemzetinek valósulása szabad egyének munkája által.

A lényeg az emberi a maga céljával, a két tünemény: az egyén és köz, annak liberális, ennek konzervatív elve.

E tárgyilagoss, változatlan alkotóelemeik mellett a két elvnek szubjektív, pszichikus forrásai ellenben folyton helyet cserélnek, bizonytalanok, majd az egyik, majd a másik elv mellett buzognak. Belőlük a két elv lényegére semmi tudást nem meríthetünk, az emberi közélet tengerének múlt, föl- és letűnő hullámai.

